Kiss J. László:

Globális pénzügyi válság a geopolitikai változások tükrében

A pénzügyi ágazat válságából az egész világgazdaságra kiterjedő és a második világháború óta legsúlyosabb gazdasági recesszió a maga utóhatásainak teljességében még nem bontakozott ki. Nem kérdéses, hogy az 1989 utáni globális korszak egész világrendszerre kiható szisztemikus válságával állunk szembe. Nyilvánvaló, hogy a válság természetének és hatásainak megítélésében több a kérdés, mint a válasz. Hogyan változtatja meg a pénzügyi és gazdasági válság a politikát és a geopolitikát? Vajon annak hatásai a pozitív és negatív színenergiák értelmében a már meglévő tendenciákat erősítik, vagy azok egy új paradigmatikus átalakuláshoz vezetnek? Számolhatunk-e azzal, hogy a válság a nyugati ipari országok szerepének gyengüléséhez és ezzel a nemzetközi hatalom és a nemzetközi rendszer fenntartási költségeinek újraelosztásához vezet? Vajon felgyorsul-e a folyamat, amelynek során a második világháborút követő fejlődéstől eltérően az Egyesült Államok és Európa domináns hatalmi tényezőkként már nem képesek a nemzetközi rendszer játékszabályait „egyedül" meghatározni? Vajon a növekedési zónák átrendeződése és a válság költségeinek eloszlása miként érinti a közép-kelet-európai régiót? Vajon az út a „periféria centrumától a centrum perifériáig", vagy a „ félperiáfiától a félperiferiáig" vezet? Vajon a válság elvezet-e az állam és a nemzetközi szervezetek szerepének, egy új intézményi architektúrának a global governance értelmében megvalósuló megerősödéséhez, s a kapitalizmus megújulásához? Jelen esszé, azoknak az elemzéseknek a számát gyarapítja, amelyek polémikusan néhány időközi következtetésre tesznek kísérletet és a globális válság néhány geopolitikai következményét kívánják számba venni.

Három „történelmi kép"

A hidegháborút követő időszak metaforikusán három „történelmi képben" sűríthető, amely a maga módján paradigmatikus változásokhoz vezetett a kül- és biztonságpolitikai gondolkodásban. Az *„első kép" 1989, azaz az „annus mirabilis"* Fukuyama parafrázisaként a „történelem végének" olvasata volt, melyet a különböző „ending-filozófiák" elterjedése kísért: vége a territorialitásnak, vége az államnak, vége a külpolitikának. A diagnózis Hegelre emlékeztetően az új és újabb eszmék helyett a parlamentáris demokrácia és a piacgazdaság elterjedésével az emberiség ideológiai evolúciójának a végét, a konkurencia nélkül maradt kapitalizmus győzelmét vizionálta. *„11/9",* a berlini fal leomlása joggal a világ antagonisztikus felosztásának a végét, a globalizáció triumfálását jelentette. Világossá vált, hogy nincs többé elválasztott térség, nincs „másik oldal", a világ egyetlen globális tér, amelyben a hatások és ellenhatások sokkal közvetlenebbül érvényesülnek, a meglévő intézmények territoriális alapjai széttöredeznek, a társadalmak és a gazdaságok egymással közvetlen érintkeznek és összefonódnak. A nemzetközi rendszer strukturális átalakulásában a transznacionális vállalatok mint „államtalan gazdaságok" a funkcionális piaci logika felülkerekedését vetítették előre az államok világának politikai-területi logikájával szemben. A keletkező konfliktusok nem az egyik vagy másik tömb logikájának, hanem a globális civilizáció „belső" konfliktusainak adtak kifejezést.

„9/11", a New York-i Világkereskedelmi Központ elleni terrorista támadás a *„második kép"* metaforájává vált, s mint ilyen újabb paradigmatikus változások kiindulópontja volt. A

transznacionális terrorizmus megjelenése a hagyományos államközi konfliktusokkal szemben az államok és nem állami szereplők közötti új típusú polarizációt és a konfliktusok transznacionalizálódását állította előtérbe. A tömegpusztító fegyverekkel rendelkező egyének és csoportok, pontosabban a transznacionális terrorizmus megjelenése az államok világával szemben stratégiai szintű fenyegetés veszélyét fogalmazta meg, továbbá felhívta a figyelmet az államközpontú biztonságpolitika és nemzetközi jog és a nem állami szereplők közötti feszültségi viszony, s ezzel a hagyományos vesztfáliai logika meghaladásának dilemmáira. A Bush-kormányzat arra a következetésre jutott, hogy az államközpontú nemzetközi jog, az államok szuverenitásán és a territorialitás vesztfáliai logikáján alapuló cselekvés többé nem képes garantálni az amerikai nemzetbiztonsági érdekek védelmét. Ebből következően a terrorizmus elleni harc részévé vált azoknak az államoknak a megelőző (pre-emptiv) megtámadása, amelyekről feltételezhető volt, hogy tömegpusztító fegyverekkel rendelkeznek, vagy azok kifejlesztésén munkálkodnak és terrorista csoportoknak adnak menedéket. A transznacionális terrorizmus elleni küzdelem viszonylagossá tette, ha nem elmosta a korábbi éles különbséget a belső és külső biztonság között. Világossá vált a felismerés, hogy az államok „vége" nem egy utópia megvalósulását jelenti, hanem a terrorizmusnak menedéket nyújtó és az erőszak privatizációját elősegítő korlátozott vagy hiányzó államiság tereinek a növekedését. Az államkudarc jelensége az egész nemzetközi rendszer biztonságpolitikai napirendjének egyik fő kérdésévé vált, mivel az államok "vége" a nemzetközi biztonságoz elengedhetetlen államrendszer fennmaradását kérdőjelezi meg.

A „harmadik kép" 2008, az „annus horribilis", a hidegháború utáni globális pénzügyi és gazdasági válság kirobbanása és kibontakozása, metaforikusán a „global gambling" buborékának kipukkadása. A számítógépek világhálóba kapcsolása lehetővé tette a globális tőke- és pénzforgalom elektronizálását. A számítógépek tömeges elterjedésével lehetővé vált a rendkívül bonyolult és ezért átláthatatlan kockázatú pénzügyi eszközök, derivatívák megjelenése. A különböző papíroknak – közöttük a sok jelzálog-derivatíváknak - értékvesztése drámaian érintette azok jóhiszemű vásárlóit, közöttük a különféle nyugdíjalapokat, fedezeti alapokat, befektetési és kereskedelmi bankokat. A pénzügyi ágazat „papírválsága" az egész reálgazdaság válságává terebélyesedett, s különböző geopolitikai súlyelosztásban egymástól eltérő intenzitású szociális válságokkal fenyeget.

Robert Kagan könyvének címét idézve az 1989 utáni évek várakozásaival szemben a „történelem visszatérésével", avagy „a történelem végének a végével" állunk szembe.[1] Eszerint a hidegháború vége nem jelentette az emberiség fejlődésének új korszakát, a kanti békés világrend eljövetelét. A nagyhatalmi vetélkedés szerepe a 21. században sem szűnt meg. A hidegháború végével a történelem csupán egy „lélegzetvételnyi geopolitikai szünetet" tartott, amely legkésőbb már 9/11-gyel a végéhez ért. A Fukuyama és George Bush által meghirdetett „új világrendszer" illúziónak bizonyult, a „geopolitika korszaka" visszatért és ezzel az a „nagyhatalmi nacionalizmus„ is, amely a 19. és 20. évszázadot is formálta. A világ újra „normálissá" vált: egy új rendszerközi konfliktus van kialakulóban, mivel a demokratikus rendszereknek új konkurenciájuk lett az olyan autokratikus és erőforrásokban gazdag és dinamikusan fejlődő államok előretörésével, mint Kína, Irán és Oroszország. Kagan szerint Oroszország és Kína nem egyszerűen autokratikus rendszer, hanem azok meggyőződéssel hisznek is abban, s ez a hit gazdasági sikereikkel együtt olyan modellé vált, amely már ma is vonzerőt gyakorol a világ legkülönbözőbb országaira. Ez a logika, nevezetesen a világ két antagonisztikus táborra történő újrafelosztása a hidegháborús geopolitika visszatérését jelenti, s egyúttal eszköz is a hidegháború utáni komplexitás leegyszerűsítése. Az autokratikus kormányformák vonzerejének a növekedése azonban a katonák útján történő

[1] Kagan Robert 2008: The End of the End of History. Why the twenty-first century will look like the nineteenth. The New Republic, April 23. 2008. http://www.carnegieendownment.org/publications/index.efm?fa=printid=20030. 2008.11.03.

demokráciaterjesztés, valamint a premodern és posztmodern kultúrák közötti párbeszéd kudarcának is következménye. A demokráciaterjesztés nehézségeit látva azonban nem szabad elfelednünk, hogy magának az amerikai demokráciának is hosszú utat kellett bejárnia: csaknem száz évre volt szükség a rabszolgaság felszámolására, mintegy százötven évre a nők választójogának a megszerzésére.

Richard Haas az újonnan formálódó nemzetközi rendszerben nem egyszerűen a klasszikus multipolaritás visszatérését látja, hanem olyan non poláris rendszer kialakulását, amelyben az Egyesült Államok ugyan még mindig a legnagyobb hatalom, ám amelyben már senki sem képes valódi „pólussá" válni. A klasszikus multipolarizmustól eltérően a kialakuló non poláris rendszerben az állami szereplők mellett növekvő súllyal vannak jelen a nem állami szereplők sokasága: az orosz állam geopolitikai érdekeit képviselő monopolista Gazprom, a libanoni Hizbollah, vagy a palesztin Hamasz, nem kevésbé a hatalmas TNC-ék és magán-nyugdíjalapok, fedezeti alapok stb.[2] A nemzetközi rendszerben nem mérséklődött, hanem erősödött a szűkös erőforrásokért folytatott harc, s ezzel a globalizáció feltételei között sem szűnt meg a geopolitika jelentősége. Az erőforrásokért – közöttük olajért, gázért folytatott érdekkonfliktusok jól ismertek. A „vízkonfliktusok" és a „vízháború" fogalma még kicsit idegenül hangzik, jóllehet már ma is mintegy 30 országban a világ lakosságának 20 százaléka édesvízhiányban szenved és ez az arány 2015-re 30 százalékra emelkedik és a becslések szerint 50 országra terjed ki.[3] Az olaj- és gázexportőr országok nagyobbik része autokratikus berendezkedésű és a világ legkevésbé stabil térségeiben helyezkednek el. Az 1973 évi olajválsághoz hasonlóan ez a fejlődés az ellátás-, illetve energiabiztonság kérdését a politikai napirendek élére tűzte. Jól látható, hogy az olajárak változása miként befolyásolja az un. járadékgazdaságok külpolitikai magatartását. Az olajárak emelkedése az autokratikus olaj- és gáztermelő országokban csökkenti a belpolitikai reformokra való készségét, ám ezzel egyidejűleg növeli a konfliktusos magatartásra való hajlamot.

Az 1989 utáni globális korszak válságának további sajátossága, hogy nem csupán a kommunizmus széthullása után egyedül diadalmaskodó kapitalizmust, hanem az egész „nyugati modellt" is megkérdőjelezni látszik, feltéve, ha a gazdasági teljesítménnyel szemben a spekuláció, a reálgazdasággal szemben a „papírgazdaság" kerekedik felül, ha a nagy társadalmi elosztó rendszerek – közöttük - a nyugdíj- és egészségügyi rendszerek – az elöregedő Európában csődöt mondanak.

A pénzügyi és a gazdasági válság különössége és a globalizálódás heterogenizálódása

Az 1989 utáni globális korszak első nagy válságának igazi természetét és következményeit, költségeit és a nemzetközi hatalomeloszlásra gyakorolt geopolitikai hatásait minden részletében még nem ismerjük. Annyi bizonyos , hogy a válság egyik forrása a papír- és reálgazdaság kettősségéből származik: a nyolcvanas évek közepétől megfigyelhető, hogy a növekvő profit nem a reálgazdasági teljesítményekből, hanem a pénzügyi műveletekből, az un „kaszinókapitalizmusból" (Susan Strange) származik, amely a nemzetközi kapcsolatok horizontálisan szerveződő „internetionalization" nélkül elképzelhetetlen lenne. Nyilvánvaló, hogy a pénzügyi rendszerválság nem önmagában létezik, hatásai a gazdasági recesszióban, a szociális problémákban, továbbá a politikai rendszerek integráló képességének a gyengülésében nyomon követhetőek. Mindez azt is jelenti, hogy a pénzügyi válságot integráltan a világpolitika és világgazdaság számos szektorát (klíma, élelmiszer, környezet

[2] Haass,Richard N. (2008): The Age of Nonpolarity. What will follow Us dominance?. Foreign Affairs. Vol.67.No.3 45-46.o.

[3] Giersber,Georg: Wasserreserven versiegen schneller als Ölreserven. FAZNET. http://www.faz.net/s/RubEC1ACFE1EE274C81BCD3621EF555C83C/Doc-EED827 2008.06.07.

stb.) érintő válságok összefüggésében kell vizsgálni. Következésképp egy szisztemikus, világrendszerválságról beszélhetünk. Felvetődik a kérdés, hogy melyek (lesznek) ennek a válságnak a közvetlen hatásai, melyek azok a már meglévő folyamatokat erősítik.

Az 1990-es évek közepétől megfigyelhető, hogy a globális társadalmi termék növekményében mind nagyobb hányad jut Kínának, Indiának, s a feltörekvő regionális hatalmaknak stb. Számos előrejelzés az első negyedszázad végére a második világháború utáni nemzetközi rendszer mélyreható átalakulását prognosztizálja, amelyben ugyan az Egyesült Államok továbbra is a legfontosabb, de „kevésbé domináns" világhatalom. Az okot a szakértők a feltörekvő regionális hatalmak megerősödésében, a gazdaság globalizálódásában, valamint a jólétnek és gazdasági hatalomnak a Nyugatról Keletre történő áthelyeződésében látják. Ennek következménye, hogy olyan országok, mint Brazília, Kína és India nem a nyugati modellhez alkalmazkodnak, hanem már annyi mozgásszabadsággal és fejlődési dinamikával rendelkeznek, hogy a maguk számára saját prioritásokat határoznak meg. A folyamat a globalizálódás heterogenizálódását, sokszereplőssé és sokszínűvé válását jelenti. A globalizálódás heterogenizálódása, egyfelől azt jelenti, hogy annak élesztése és fenntartása már nem korlátozódik az euro-atlanti térség szereplőire, másfelől az Egyesült Államok sincs már a korábbiakra jellemző win-win helyzetben. Következésképp a globalizáció növekvő költségeit Washingtonnak is magára kell vállalnia, ahogy ez a pénzügyi és gazdasági válság esetében megfigyelhető. Ám az Egyesült Államok még mindig abban a helyzetben van – többek között a Bretton Woods-i pénzügyi rendszernek köszönhetően,- hogy képes externalizálni, illetve és globalizálni veszteségeinek egy részét és a világgal megfinanszíroztatni a túlfogyasztásából és háborúiból származó államháztartási és fizetési mérlegdeficitjeit.

Mindazonáltal a leegyszerűsítésekkel szemben óvatosságra int, hogy a pénzügyi és gazdasági válság a felemelkedő hatalmakat – mindenekelőtt Oroszországot – sokkal negatívabban látszik érinteni, mint ahogy azt előzetesen feltételezni lehetett. Kínának és Oroszországnak a válság hatásaként növekvő belső problémáikkal kell szembenézniük, s nincsenek abban a helyzetben, hogy a világgazdaság mentőhorgonyai legyenek. Oroszországnak energiagazdagsága ellenére továbbra is egyoldalú és sebezhető gazdasági szerkezete van. Moszkva hatalma forrásaként az energiahordozók csökkenő áraival szemben nem képes semmit ellentételezni. Oroszországban a gazdaság diverzifikálásáról, az ipar modernizálásáról, a termelékenység növeléséről sok szó esik, de valójában semmi nem történt. Az orosz központi bank küzd a rubel elleni spekulációk megakadályozása érdekében, ám eközben az orosz valutatartalékok aggasztó gyorsasággal csökkennek. Kínát ugyan nagy exportsikerei és gigantikus valutatartalékai politikailag és gazdaságilag olyan hatalmassá tették, mint amilyen még soha nem volt, ám ezzel egyidejűleg Kína soha nem volt annyira függő a világpiactól, mint ma. Kína már nem képes arra, hogy elkülönítse magát a pénzügyi válság és a reálgazdaság recessziós hatásaitól. Kína ugyanakkor még nem érett és nem is kész a vezető szerep vállalására. Ezzel szemben az Egyesült Államok jelentős tapasztalatok birtokában van, annak érdekében, hogy miként állhat az elkerülhetetlen változások élére, s miként ellenőrizheti azokat, amelyek saját pozícióját fenyegetik.

Új szereplők és új játékszabályok – az intézmény hatalom újraelosztása?

A globalizáció folyamatában az új szereplők megjelenése új szabályok megteremtését és a meglévő intézményi hatalom újraelosztását követeli meg. A Nemzetközi Valutaalap sem lehet hatékony, ha nem tőkésítik fel és ennek megfelelően a kvótanövekedés értelmében az új gazdasági és pénzügyi hatalmak, így Kína nem kap nagyobb beleszólást. Az 1973 évi olajválságot követően még csak a hét legfejlettebb állam képviselői jöttek össze és hívták életre a G-7 fórumot, míg a jelenlegi pénzügyi válságot követően a washingtoni csúcson már

20 állam képviselői – közöttük Kína, India, Brazília, Indonézia, Szaud Arábia – voltak jelen. A globalizálódás heterogenizálódása szorosan összefügg a népességszámban élen járó kínai és ázsiai társadalmak átalakulásával, nevezetesen több százmillió új fogyasztó megjelenésével, akik az élelmiszer-, víz- és energiafogyasztás egész világgazdaságra kiható növekvő keresletét teremtik meg. Ezzel együtt Kína növekvő függősége a globális exportpiacoktól még inkább megköveteli Kína bevonását a nemzetközi intézmények mind szélesebb körébe. A tárgyalóasztalon van az a javaslat, hogy a hét vezető ipari nagyhatalom világgazdasági csúcstalálkozóját (G-7) ne csupán Oroszországgal, hanem Kínával is kibővítsék. Az új amerikai elnöknek is megfelelő választ kell adnia Kína felemelkedésére, s ez nem a „fenyegető" Kína hidegháborús logikának megfelelő feltartóztatása, mint inkább a kínai növekedés és a világgazdaság közötti feloldhatatlan függőség alapján a „policy of engagement" választása lehet, azaz Peking mint nagyobb felelősségvállalásának előmozdítása mind a világgazdaságban, mind a világpolitikában.

A globalizálódás irreverzibilis, de nem korlátlan, lelassulhat, sőt meg is állhat, vissza is eshet, ahogy ezt a világgazdasági összehúzódásának és kitágulásának történeti ciklusai is mutatják. A globalizálódás ugyanakkor nem természeti törvény, hanem befolyásolható és a nemzetközi együttműködés és a globális intézményrendszer útján alakítható. A globális intézményrendszer átalakulása magában foglalja az ENSZ meghiúsult reformjának a napirendre tűzését, az intézményi struktúra és a nemzetközi rendszer új hatalomeloszlásának harmonizálását.

Az új nemzetközi rendszerben az Egyesült Államok katonai unipolarizmusa önmagában alkalmatlan egy sor probléma megoldásra, ahogy ezt Irak és Afganisztán példája mutatja. A problémák kezelése a katonai-civil eszközök alkalmazásán, továbbá az állami és nem állami szereplők partnerségán alapuló hatékony governance-politikát igényel. Az új multipoláris nemzetközi rendszerben ugyanakkor az állami és nem állami szereplők szembenállása – így a transznacionális terrorizmus - a polarizáció növekvő forrása. A legutóbbi Mumbaiban történt események jelzik, hogy a terrorizmus nem csupán egyéni, vagy csoportos akciókra képes, hanem nem lebecsülhető logisztikai erőt is képvisel egy többnapos háború folytatására is, nem akármilyen országban, hanem Indiában, amely a világ második legnagyobb hadseregével rendelkezik.

Európa és az Egyesült Államok mint megoldás és mint a probléma része

A modern kapitalizmus keletkezése óta most fordul elő először, hogy Európa kikerül a mintegy hétszázéves gazdasági növekedés centrumából. A változás nem a Nyugat végét, hanem a nyugati kultúra által dominált világ multinacionalizálódását, ha úgy tetszik „ázsiasodását" jelenti. Kérdéses, hogy az Európai Unió az integráció mélyítésével képes-e a világgazdasági marginalizálódásnak ellenállni és a szükséges cselekvőképességre szert tenni. Mindez az unió cselekvőképességének és nemzetközi versenyképességének növelése érdekében a nemzetállami modell további meghaladását jelentené, továbbá többek között a közös kül-, biztonság- és védelempolitika, a döntéshozatal hatékonyságának növelését.

Ebből szempontból szimptómatikus, ahogy az EU az első hónapokban történelme eddig legnagyobb pénzügyi és gazdasági válságára reagált. Az első reakció meglehetősen megkésett. Miután 2008. szeptember 15-én a Lehman Brothers beruházási bank összeomlott és minden a válság elmélyülése irányában mutatott, az európai politikusok hajlamosnak mutatkoztak arra, hogy a válságot amerikai problémának tekintsék. Az EU elnökségét betöltő Franciaország elnöke ugyan igen ügyesen használta fel a maga javára a válságot, ám meglehetősen előkészítetlennek bizonyult a minicsúcs, amelyet Sárközy kezdeményezésére egy egységes európai válságpolitika, - többek között a bankok megsegítését célzó „európai mentőalap" – megteremtése érdekében hívtak életre. A németek a nemzeti megoldások

mellett törtek lándzsát, attól tartva, hogy az „európai megoldás” számukra újra azt jelentené, hogy adófizetőik pénzéből a gyengébb uniós tagállamoknak többet kell fizetniük. A német pénzügyminiszter ugyanakkor élesen bírálta a brit politikát, amely az eladósodás és adóajándékok útján tett és tesz kísérletet a fogyasztás ösztönzésére. Csak a G-7 pénzügyminiszterek 2008. október 10-én Washingtonban tartott csúcsértekezlete vezetett oda, hogy egy közös irányvonal alakuljon ki: a résztvevő államok arra tettek ígéretet, hogy tőkével töltik fel legfontosabb bankjait. Aligha lehet felbecsülni, hogy ez a megállapodás milyen döntőnek bizonyult a világ pénzügyi rendszerének a stabilizálása szempontjából. Decemberben már Angela Merkel német kancellárasszony is támogatta a Bizottság javaslatát, amely a tagállamok GDP-jének 1,5 százalékának megfelelően mintegy 200 milliárd eurós konjunktúracsomagot irányzott elő, melyet húsz százalékban közösségi és nyolcvan százalékban nemzeti eszközökből finanszíroznának.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a globális gazdasági és pénzügyi válság miként befolyásolja az EU fejlődését. Számos jel – közöttük a nemzeti reflexek és az euroszkepticizmus erősödése, lisszaboni szerződés áthúzódó ratifikációs nehézségei, valamint a „régi” és „új Európa” közötti különbségek, az integráció keretében továbbélő etnikai problémák sora – mutatja, hogy az EU hatékony nemzetközi szerepvállalását számos probléma akadályozza, s az uniónak a válság feltételei között még nehezebb a két utóbbi kibővülés „megemésztése”. A „régi” és „új tagállamok” között ma is jelentős különbség van. Az új tagállamok úgy csatlakoztak az EU-hoz, hogy a közös politikák számos területén kívül maradtak. Egyidejűleg azonban jól látható a „régi” és „új” tagállamok közötti kölcsönhatás is: nem csupán a nyugati tagállamok recessziója hat a közép-kelet-európai térség új tagállamaira, hanem a keleti tagállamok keresletének a zsugorodása is kedvezőtlenül érinti az EU fejlett tagállamait. Elég arra utalni, hogy ugyan a közép-európai országok fő kereskedelmi partnere az euróövezet, ám Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország legnagyobb kereskedelmi partnere Németország importjának nem lebecsülhető része, annak mintegy 11 százaléka Közép-Európából érkezik.

Nem kevés azoknak a politikusoknak a száma, akik az EU „túlbővüléséről” hajlamosak beszélni, s a bővülési folyamat felfüggesztését vagy befejezését már a válságot megelőzően is kívánatosnak tartották. Ezek a vélemények nem feltétlenül a bővülés, mint inkább annak a következménye, hogy az unió a szükséges intézményi elmélyítése nélkül a ”túlbővülés” állapotába kerül, melyet a pénzügyi és gazdasági válság negatív hatásai még inkább erősíthetnek. Az unió számos aktuális kérdésben – mint az energiapolitika, Oroszország-politika, Koszovó elismerése stb. - nem volt képes arra, hogy megteremtse a hatékony cselekvőképességhez szükséges politikai konszenzust.

Ha „túlbővült” és föderális fejlődésében megrekedt Európa nem bizonyul a szükséges mértékben döntésképesnek, úgy nem csupán cselekvőképessége kérdőjeleződik meg, hanem ezzel az Egyesült Államok érdeklődése is csökkenhet. Európa ugyan örvendetesen kikerült a világpolitikai konfliktusok fókuszából, ám ezzel együtt jár stratégiai szerepének leértékelődése is, melyet a kívánatos mértékben nem sikerült ellensúlyoznia. Az Egyesült Államok érdeklődése a Csendes-óceán, Közel és Közép-Kelet, valamint Délkelet-Ázsia térségei iránt növekedett meg. Ennek következtében a transzatlanti kapcsolatok fennmaradása sem automatikus, hanem növekvő európai erőfeszítéseket követel. Ugyanakkor tény, hogy az EU a kereskedelempolikában és a fejlesztési segélypolitikában világhatalom és tagállamai a biztonság „importőreiből” a biztonság „exportőreivé”, nevezetesen a nemzetközi békefenntartás és válságkezelés permanens résztvevőivé váltak, s ez lehetőséget nyújt a transzatlanti kapcsolatok keretében egy új nemzetközi világrend megteremtéséhez való hozzájárulásra.

Számosan az EU sikerét az euróban látják, sőt az euró tartalékvalutaként történő felhasználását, valamint a hatalmas kínai valutatartalékokat a dollárközpontúsággal szemben

egy multipoláris pénzügyi rendszer kialakulásának a jeleként értékelik. Az értékében megerősödött euró első tíz éve mindenképpen sikernek tekinthető, ám az Egyesült Államok az elkövetkező években továbbra is a legfontosabb hatalom lesz. Aligha vitatható, hogy a 2001 óta különösen növekvő amerikai kettős deficit és a George W.Bush nevével fémjelzett neokonzervatív külpolitika nem kevéssé annak előidézőjévé vált, hogy az Egyesült Államok a világban veszített politikai támogatottságból és az iránti korábban megnyilvánuló szimpátiából. A hatalmas tartalékokkal rendelkező Kína szerepét tekintve az új demokrata amerikai elnök megválasztása után is tanácsos óvatosnak lenne. Kína ugyanis nem érdekelt az Egyesült Államok hatalmának hanyatlásában, sokkal inkább egy graduális változásban. Kína felemelkedését és politikai rendszerét legitimáló kétszámjegyű gazdasági növekedését az Egyesült Államoknak köszönheti, amely elősegítette Kínának a világgazdaságba történő integrálódását. A dolláralapú kereskedelemből való kilépés azt jelentené, hogy a hatalmas dollártartalékokkal rendelkező Kína elvesztené növekedésének fő forrását képező amerikai exportpiacokat, ezzel belpolitikai stabilitása is veszélybe kerülne. Nem vitás, hogy a hatalmas kínai valutartalékok összetételének az euró, a yen vagy éppen az arany javára történő változása hátrányosan érintené a dollárt és bizonytalanságot keltene. Ám Peking monetáris hatalma olyan, mint a nukleáris fegyverek megjelenésével az elrettentés gyakorlata: a fegyverek fenyegetésre, de nem azok konkrét alkalmazására szolgálnak. Következésképpen Kínának érdekében áll az amerikai hegemónián alapuló nemzetközi rend fenntartása, szemben a gazdasági regionalizálódás latin-amerikai országok által favorizált modelljével és a globalizálódás erőteljes kritikájával. Jellemző módon, számos nyugat-európai állam gyakorlatától eltérően a kínai politikusok képesek voltak ellent állni annak a kísértésnek, hogy a pénzügyi válságot az Amerika-ellenesség – az „US-Bashing" – eszközeként használják fel. A világkapitalizmus válsága nyomán a kínai sajtóban nem volt észlelhető a triumfálás retorikája, míg a bankközi piacok bedugulását és az állami mentőakciókat számos nyugat-európai kormányhoz közel álló lap az „angolszász kapitalizmus" , az „anglo-amerikai turbókapitalizmus kudarcaként" értékelte. A pénzügyi válságban Kína tehát sokkal tartózkodóbb magatartást tanúsított, mint amilyen gazdasági hatalma alapján megilletné. A kínai miniszterelnök a pénzügyi válság tetőpontján hangsúlyozta, hogy Kína még nem szuperhatalom, s aktívan nem képes a nemzetközi pénzügyi válságban beavatkozni, mivel a kínaiak millió még mindig mélyszegénységben élnek. Kína elsősorban magára fókuszál és inkább Japán második világháború utáni low profil külpolitikai gyakorlatát tekinti követendőnek, amely a nemzetközi válságokban rendszerint tartózkodó magatartás gyakorlatát jelenti.[4]

A tízéves euró erejéről és törékenységéről is megoszlanak a vélemények. Egy negatív forgatókönyv arra figyelmeztet, hogy a pénzügyi és gazdasági válság az eurózónát megosztja, mivel számos ország a pénzpolitika harmonizálása tekintetében saját exit-opcióját keresi, annak érdekében, hogy hatékonyan reagálhasson a válságra, s ez a maastrichti kritériumok felpuhulásával a közös pénzpolitika fennmaradását veszélyezteti. Ebben az értelemben Németország és Ausztria részvételével létezik az eurozónának egy „északi" és Franciaország vezetésével egy „déli" régiója. Ezt a megosztottságot a pénzügyi és gazdasági válság elmélyítheti, ahogy ezt a francia „mediterrán" és a német keleti politika, illetve az európai szomszédságpolitika déli és keleti dimenziója közötti érdekkonfliktus is mutatja. Az euroszkeptikusok korábbi érve is felbukkan, miszerint a közös valuta egy szövetségi államhoz hasonló fiskális berendezkedést követelne meg, ennek hiányában az eurózóna a valutauniós kísérletek számos történelmi példájához hasonlóan könnyen kudarcot is vallhat. Ennek a forgatókönyvnek az értelmében az Európai Központi Bank egyetlen eurózónához tartozó ország esetében sem képes optimális pénz- és kamatpolitikát folytatni, ezért az infláció

[4] Vö. Ziesemeier,Bernd: 2008: Das Dollar-Paradoxon.. Internationale Politik Vol.63.Nr. 12. Dezember 39-40..o.

mértéke és az euró árfolyama egyetlen ország számára sem optimális, és az államokként eltérő infláció alapján az euró stabilitása hosszú távon nem biztosítható. Ezzel ellentétben egy pozitív szcenárió azt állítja, hogy a válság éppenséggel erősíti az eurót, mivel az euróövezeten kívüli államok nagyon örülnének, ha az Európai Központi Bank védelme alatt lennének, ahogy ezt Dánia, Svédország és számos új tagállam példája is jelzi. Az euró erősíti az európai identitást, ösztönzi a növekedést és kereskedelmet, s legalább olyan stabil mint az egykori nyugatnémet márka, s hosszú távon az amerikai dollárt is kiszoríthatja a tartalékvaluták sorából. Egy harmadik álláspont az euró-szkeptikusokkal és az „euró-eufórikusokkal" szemben azt hangsúlyozza, hogy az elmúlt tíz év felmérései ugyan nem igazolják az európai identitás növekedését, ám az EU-n belüli kereskedelem és az euró stabilitása az elmúlt tíz évben a korábbi DM szintjét nem csupán elérte, hanem azt meg is haladta: az euró az amerikai dollár konkurensévé vált.

A jelenlegi status quo megváltozásához az vezetne, ha az amerikai gazdasági hatalommal összemérhető EU közös pénze, az euró valóban képes lenne arra, hogy a dollár helyébe lépjen, s ezzel az Egyesült Államok elvesztené azt a kiváltságát, hogy külföldi adósságait szövetségeivel és a világgal finanszíroztassa. Ennek nyilvánvalóan mélyreható geopolitikai következményei lennének. A múltban az Egyesült Államok államháztartási és külkereskedelmi hiánya különösebb problémát nem okozott, mivel a szövetségesek készek voltak arra, hogy megfizessék az Egyesült Államok globális vezető szerepének az árát. Az 1960-as években például Németország vállalta az amerikai katonák állomásoztatási költségét, továbbá az amerikai fegyverek vásárlását, s ezzel hozzájárult az amerikai deficit finanszírozásához. Az 1991 évi iraki háború költségeinek is egy jelentős részét Szaud Arábia és Németország vállalta magára. Ha az Egyesült Államok a mai pénzügyi és gazdasági válság közepette a szövetséges országok központi bankjait a dollár támogatására kérné fel, úgy bizonyára már nem találkozna ugyanazzal a készséggel, mint amelyet az európaiak és Japán a hidegháborúban tanúsítottak.

Számosan azt a kérdést teszik fel, hogy az Egyesült Államok nem lépett-e be a „túlterjeszkedésnek" abba az állapotába, mint amelyben egykor a brit birodalomnak is a túlzottan ambiciózus katonai kötelezettségei következtében része volt. Gyakran emlékeztetnek arra, hogy az 1956 évi szuezi válságban az amerikai nyomás nagy szerepet játszott abban, hogy London még „maradék" imperialista ambícióit feladja. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszott a brit font egyidejű hanyatlása, nem kevésbé az akkori amerikai elnök David D. Eisenhower-nak döntése, hogy elálljon a brit valuta megsegítésének tervétől.

Az Egyesült Államoknak a válság közvetlen előidézőjeként maga is a probléma részévé vált, ám az abból való kijutás sem képzelhető el az Egyesült Államok nélkül. Josef Stieglitz, Nobel-díjas amerikai közgazdász arra mutatott rá, hogy az Egyesült Államok kettős deficitje nem csupán az amerikai, hanem az egész világgazdaság fejlődését is eltorzítja. Az amerikai deficitfinanszírozás ugyanis elvonja fejlődő országok elől a hiteleket, a fejlődési esélyeket ott korlátozza, ahol éppen serkentenie kellene. A pénzügyi és gazdasági válság még nehezebbé teszi a helyzetet, mivel a globális hitelválság további korlátokat jelent a fejlesztéspolitika finanszírozásában.

Milyen politika erők profitálhatnak a globális válságból?

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a pénzügyi válságból kibontakozó recesszió nyomán milyen gazdaságpolitikai alternatíva és ideológia kínálkozik. A második világháború után – lényegében a koreai háború lezárulásával – az Egyesült Államokban a New Deal politikája véget ért. Ezt követően a jóléti állam európai szociális modellje indult több évtizedes sikeres útjára, s ez egybeesett a nagy néppárti struktúrák felemelkedésének és a belpolitikai stabilitás időszakával. Ezt követően Ronald Reagen és Margaret Thatcher nevével fémjelzett

neoliberális politika vált a főáramú gazdaságpolitika filozófiájává, amely a piaci fundamentalizmusnak és az „államtalanításnak", ezzel együtt a globális piaci logikának nyitott teret. A globális pénzügyi és gazdasági válság azt mutatja, hogy sem a korábbi európai szociális állam, sem a neoliberális modell gyakorlata nem járható út. A reálgazdasággal szemben a túlburjánzó „papírgazdaságon" alapuló globális gazdaság katasztrófája jelzi a nemzetközi intézmények és az államok globalizálódás feltételei között is megőrzendő, adott esetben még inkább erősítendő szerepének fontosságát. Nagy kérdés, hogy a nemzeti megoldásokba és a hazai ipart támogató a protekcionizmusba való menekülés helyett, lehetséges lesz-e egy új globális pénzügyi és gazdasági architektúra létrehozása, adott esetben Angela Merkel davosi javaslata szellemében az ENSZ keretében egy „világgazdasági tanács" létrehozása, amely a gazdasági és pénzügyi rendszer szabályainak globális érvényesítéséről gondoskodhatna.

Aligha hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1950-es és 1960-as évek szociális modelljének sikerét nem kis mértékben az a tény tette lehetővé, hogy a munkaerőpiacon a globális verseny feltételei még nem alakultak ki. Ám harminc évvel később Kína, India, Oroszország és az egykori szocialista országok csatlakoztak a kapitalista világgazdasághoz, s ezzel a rendelkezésre álló globális munkaerő mennyisége radikálisan megváltozott: 1,5 milliárdról 3 milliárdra növekedett. Ezzel a munkaerőpiacon a globális verseny eddig soha nem tapasztalt feltételei alakultak ki, amelyek együtt járnak a munkahelyek mind nagyobb számának alacsonyabb bérszintű országokba történő áttelepülésének kockázataival. Az európai balközép pártok megosztottak abban a kérdésben, hogy hatékony módon miképp is őrizhetőek meg a munkahelyek. Az európai szocialista pártok madridi találkozóján az EU-n belüli munkaerőáramlás korlátozása került előtérbe, melyet az alacsony költségszintű új tagországok baloldali pártjai joggal elleneztek. Végül egy olyan megfogalmazásban történt megállapodás, amely szerint a leszállított társadalmi standardokkal és alacsony bérekkel, a munkavállalók költségén egyetlen ország sem nyerhet komparatív előnyöket a másikkal szemben.[5]

A baloldali pártok közös stratégiájának a kialakítását nem csupán a globális munkaerő-piaci verseny dilemmái nehezítik, hanem az a tény is, hogy a gazdasági és pénzügyi válság közepette a politikai tennivalókat tekintve a hangsúly nem annyira a pótlólagos szociális intézkedésekre, mint inkább a gazdaság dinamizálására került. Amikor a pénz csak szűkösen áll rendelkezésre és amikor a gazdasági növekedés feltételei hiányoznak, nyilvánvalóan nem az elosztási harcok a meghatározóak, hanem sokkal inkább az a kérdés, hogy miként lehet a gazdaságokat a recesszió állapotából kimozdítani. A hatalomban lévő konzervatív pártok részéről a konjunktúraprogramok részeként olyan strukturális változások szükségessége fogalmazódik meg, mint az oktatás és az infrastruktúra korszerűsítése, amely a baloldali pártok programjában is megtalálható. A társadalmi igazságosság kérdése inkább a gazdasági növekedés idején kerül a politikai napirendek élére, amikor a gazdasági növekedés elosztása a kérdés. Válság idején a recesszióból való kijutás a főkérdés, s ebből következően a „válság kezelőiként" rendszerint a hatalom birtokosai kerülnek kedvező helyzetbe, ahogy azt Gordon Brown és Nicolas Sarkozy, valamint Angela Merkel helyzete is mutatja.. Emellett az érintett kormányok számára a nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság kedvező lehetőséget teremt a már korábban megrendült gazdasági helyzet indoklására is, nem kevésbé a kapitalizmus bírálatára és az „állam mint megmentő visszatérésének" kommunikálására. Franciaország esetében az állami intervencionizmusnak a politikai kultúrában mély történelmi hagyományai vannak, míg Németországban a szociális piacgazdaság filozófiája a pénzügyi és gazdasági válság feltételei között is hiteles referenciát jelent a fair versenyt biztosító állam szerepének hangsúlyozására.

[5] Vö. The left's resignation note. The Economist. December 13 th 2008. 40.o.

Az ellenzékben lévő baloldali pártok alig vagy egyáltalában nem képesek a válságból politikai tőkét kovácsolni, mivel a legtöbb esetben az ellenzéki erőként nem képesek magukat a válság menedzselőiként profilírozni és az államnak mint a „megmentőnek" szerepét kizárólagosan a saját politikai napirendjük részeként megjeleníteni. Mindez az EU országaiban azt jelenti, hogy a gazdasági válságból az ellenzékben lévő baloldali pártok közvetlenül kevesebb hasznot húzhatnak, mint a kormányon lévő erők. A válság következményeivel ugyanakkor a jobboldali konzervatív pártoknak is szembe kell nézni, mivel a válság hatásaként a jobboldali pártoknak a populista és radikális pártok megerősödő versenytársaik lehetnek.

A globális válság és Közép-Európa

A különbségek jelentősek, ám a mai helyzettel mégis összevethető az 1973 után kibontakozott világgazdasági válság. Az 1973 évi olajválság Magyarországot olyan kényszerpályára sodorta, amelyben a pénzügyi eladósodás és azt kezelő adósságdiplomácia a magyar külpolitika mozgásterét jelentősen növelte és elősegítette Magyarország beilleszkedését egy új világgazdasági és világpolitikai rendszerbe, sőt ezzel Budapest átmenetileg erőforrásait meghaladó külpolitikai és diplomáciai szerep betöltésére is képesnek bizonyult. Ezzel szemben az eladósodás a mai globális gazdasági és pénzügyi válság feltételei között a külpolitikai mozgástér és a politikai-szervezeti alkuerő korlátozódásával kapcsolódik össze, melyet a belpolitikai megosztottság is hátrányosan befolyásol.

Magyarország „*kettős marginalizálódás*" veszélyével néz szembe, amelyet közvetlenül nem az EU világgazdasági és világpolitikai szerepével, mint inkább az unión és a kelet-közép-európai térségen belüli pozíciójának meggyengülésével függ össze. Ez egyfelől azt jelenti, hogy Magyarország tempót veszített abban a folyamatban, hogy az unió centrumterületeibe – közöttük az euróövezetbe – kerüljön. Másfelől Budapest pozíciója a közép-európai régió államai között is hátrább sorolódott. Ehhez járul, hogy a közép-európai régió megerősödött differenciálódási folyamataiban nehezebbé vált egy konzisztens Közép-Európa-politika megfogalmazása és megvalósítása. A közép-európai térség felgyorsult differenciálódását jelzi Szlovénia, Szlovákia bekerülése az eurózónában, Csehország és Lengyelország viszonylag közeli euró-városományosi pozíciója, a balti államok és Magyarország sebezhetőségének növekedése. Közép-Európa differenciálódását jelzi számos olyan jelenség is, amely az együttműködésben akadályozó tényező lehet: az euroszkepticizmusnak a politika állami szintjén történő megjelenése (Csehország), számos országban az EU társadalmi elfogadottságának csökkenése, az ellentétes belpolitikai kurzusokból származó feszültségek (Magyarország versus Lengyelország), az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok eltérő hangsúlyai, s az EU-n belüli folytatódó megkésett állam- és nemzetépítésből következő és a különbözőző kormányzati ciklusokon átívelő nacionalizmusok erősödése (Szlovákia). Ezzel együtt nyilvánvaló, hogy a térség országai között bármilyen különbségek is vannak, a nemzetközi megítélés a térségét mégis egységként hajlamos kezelni. Ezt bizonyítják nem csupán a multinacionális vállalatok a térség egészét átfogó stratégiái, valamint az a tény, hogy az eurózónán kívül maradt közép-európai országok tőzsdéi és árfolyamai közvetlen hatással vannak egymásra. Mindez azt jelenti, hogy a régiói egyes országainak kedvező vagy éppen kedvezőtlen helyezte nem választható a térség egészének a kontextusától. Ez a fajta interdependencia is jelzi, hogy a térség országai számára együttműködésnek nincsen reális alternatívája.

Minden válság a maga módján egyfajta heurisztikus funkciót is betölt, rávilágítva az egyes államok gyenge pontjainak, kormányzati és közigazgatási szervezeteinek hatékonyságára, komparatív intézményi előnyeinek és hátrányainak problémáira, ám arra is, hogy vajon a válság a nemzeti megoldásokat erősíti, vagy inkább arra nyújt esélyt, hogy a regionális együttműködés erősödjön. Egy válság továbbá arra is rávílágit, hogy egy ország politikai és

gazdasági kapcsolataikban melyek azok a multilaterálisan és bilaterálisan meghatározható pontok, amelyek horgonyt jelenthetnek a válság kezelésére és túlélésre. A magyar külpolitika szempontjából bebizonyosodott, hogy az EU-hoz való tartozás a gazdasági biztonság egyik sarokpontja: a nagyobb integráció – az eurózóában való részvétel – még nagyobb védettséget lett volna képes biztosítani. A válság a magyar külpolitika kétoldalú tájékozódásában ismét megerősítette a térség irányában legnyitottabb és geopolitikailag leginkább érzékeny két partnerország, mindenekelőtt a Németország és Ausztria szerepét. A magyar gazdaság stabilitását és konjunkturális ciklusait Németország gazdasági helyzete és politikája jelentős mértékben befolyásolja. A 2008. évi gázválság idején német E.On Nyugatra szánt gázmennyiségéből juttatott Magyarországnak, és Magyarország pedig Szerbiának, amely az európai szolidaritás jó példájának bizonyult. Németország a mintegy 15 milliárd eurót kitevő befektetéseivel a legnagyobb magyarországi befektető, és mint ilyen a válság közepette is megerősítette a magyar piacon meglévő elkötelezettségét. A magyar-német kapcsolatok stratégiai jelentőségét mutatja a magyar gazdasági növekedés német piaci függősége, nem kevésbé a német tőkével működő hétezer vállalat és negyedmillió magyar munkahely, valamint a Mercedes tervezett kecskeméti beruházásának az ismételt megerősítése.

Nyilvánvaló, hogy a pénzügyi és gazdasági válság közepette a stratégiai partnerek kivonulása a térségből kritikus következményekkel járna. 2009. január végén az osztrák bankok jelentős kelet-európai szerepe hívta életre az osztrák kormánynak azt a kezdeményezését, amely egy nemzetközi stabilizációs alap megteremtésére irányul a bajba jutott kelet-európai gazdaságok pénzügyi támogatására, konkrétan a nyugat-európai államok példáját követve a térség bankszektora fölé húzandó nemzeti „védőhálók" létrehozására. Bécs a kelet-európai térségben mintegy 230 milliárd euróval van jelen, amely az osztrák GDP mintegy 70 százalékának felel meg. Ezzel Ausztria saját gazdasági erejéhez képest messze a legnagyobb mértékben képviselteti magát a kelet-európai piacokon, ami a Nemzetközi Valutaalap értékelése szerint a pénzügyi és gazdasági válság feltételei között rendkívüli kockázatokat rejt magában, mivel ezeknek a bankoknak a térségből történő kivonulása végzetes következményekkel járna mind Ausztria, mind a régió egésze számára.[6] Werner Feymann, osztrák kancellár a kezdeményezést azzal indokolta, hogy Ausztriának a közép- és kelet-európai régióval folytatott kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatainak köszönhetően szomszédjainál nagyobb növekedést sikerült elérnie, ezért Bécsnek alapvető érdeke, hogy a gazdasági és pénzügyi válság idején is kifejezze a térség irányában megnyilvánuló érdekeltséget és politikai felelősségét.. Bécs a többi beruházásban érdekelt állam – közöttük Németországgal, Franciaországgal, Belgiummal és Olaszországgal – szövetségben arra törekszik, hogy megnyerje az EU és a Nemzetközi Valutaalap támogatását, annak érdekében a „gazdasági körforgás" biztosítva legyen, azaz egyidejűleg nyújtsanak segítségek Bécs szomszédainak, az osztrák bankoknak és a külföldi beruházástól függő vállatoknak, s ezzel a munkahelyek mind nagyobb számának a megőrzése is biztosítva legyen.

Mivel a pénzügyi és gazdasági válság globális, nyilvánvaló, hogy a magyar külpolitikának az EU keretében és azon kívül a globális „kitörési pontokra" is figyelmet kell fordítani, ahogy ezt Kína és az Öböl-menti arab országok irányában tett lépések jelzik. Mint minden válság ez a globális válság is megfogalmaz egy további kérdést, nevezetesen azt, hogy mennyire készülhetünk fel a jövőben egy más jellegű válságra, adott esetben az édesvízhiány által kiváltott regionális és globális szükséghelyzetre. Képesek-e leszünk egyszer komparatív előnyeink alapján egy válsághelyzetből adott esetben mint „vízhatalom" megerősödve kikerülni? Mindez meglehetősen teoretikus feltevésnek tűnhet, ám az ilyen előretekintés a pénzügyi és gazdasági válságból levonandó tanulságok között legyen figyelmeztetés a jövőre is.

[6] Österreich ruft nach Hilfe für die Banken im Osten..Der Standard. 27.Januar 2009. http://derstandard.at/druck/?id=1231153007354. 2009.01.28.